

Az 1906. évi bukaresti jubileumi kiállítás és a „Lex Apponyi”

Adalék a nemzetkarakter és az állami reprezentáció viszonyának történetéhez

Apponyi Albert kultuszminiszterként a „magyar nemzeti irányt, az egységes magyar állameszme érvényre juttatását” az oktatásügy minden szektorában hangsúlyozta, s ennek megpróbált érvényt is szerezni.¹ Ugyanez a koncepció azonban már az elődeinek a miniszteri munkáját is jellemezte olyannyira, hogy elődjének, Berzeviczy Albertnek az 1868. évi népoktatási törvény kiegészítését célzó törvényjavaslata – többek között a magyarosító törekvései miatt – szolgált mintául az 1907. évi oktatásügyi törvénycsomag megalkotásához.² Mindezeket figyelembe véve joggal tehető fel a kérdés: miért éppen 1907-ben, Apponyi válas- és közoktatásügyi miniszterségének idején emelkedtek törvényerőre az oktatás fejlesztését célul kitűző, az általános magyar politikai közakarattal egybe- bevágó törvényi szabályozók?

A válasz – feltételezésünk szerint – nem más, mint az, hogy olyan események történtek, amelyek világossá tették a magyar politikai életet irányító személyek számára, hogy a Magyar Királyság oktatásügyének megreformálása nem tűr halasztást. Ilyen volt az 1906 nyarán rendezett bukaresti kiállítás is, mely kiállításon az erdélyi román tanítók magatartása nagy szerepet játszott abban, hogy egy évvel később megszületett a „Lex Apponyi” névvel ismertté vált törvénycsomag. Mit érdemes tudni a bukaresti kiállításról? Kik vettek részt az eseményen? Milyen volt a sajtóvisszhangja ennek az eseménynek? Miért volt visszatevő az eseményre ellátogató erdélyi román tanítók viselkedése? Miképpen reagáltak a magyar politikusok? Tanulmányunkban ezekre a kérdésekre adunk választ.

KÖÖ ARTÚR (1987) történész, a Benkő István Református Gimnázium történelemtanára. Kutatási területe: a XIX–XX. századi román-magyar kapcsolatok. Megjelent kötete: *Erdélyi adalékok a Lex Apponyihoz* (Underground Kiadó, 2014).

1 Felkai László: A kultuszminiszter: gróf Apponyi Albert. In *Új Pedagógiai Szemle*, 1999, 49. évf., 7-8. sz., 199–207.

2 Uo.

Az előkészületek és a kiállítás megnyitása

Az 1906-os esztendő a román történelemben jelentős évnek minősült. Ekkor ünnepelte az ország I. Károly uralkodásának 40., a Román Királyság létrejöttének 25. évfordulóját, valamint az 1800. évfordulóját annak, hogy Traianus császár elfoglalta Dáciát.³ Ezt a jeles alkalmat egy Bukarestben rendezett kiállítás keretén belül ünnepelte meg Románia, melyre meghívást kaptak nemcsak a királyság egyes régióinak lakói, de a királyság határain kívül élők románok is.⁴ „Ez a gyönyörű kiállítás tükörképe lehet kultúránknak és a nemzet munkájának, a hagyományos ekétől a legújabb iparban használatos eszközökig, világosan láttatva az elmúlt rövid időszak eredményeit is, melyben még inkább összeszedtük erőnket annak érdekében, hogy lehetőségeinket kihasználjuk” – mondta I. Károly király a kiállítás megnyitóján.⁵ A király beszéde árulkodik arról, hogy a kiállítás célja, hogy megmutassa a világnak a románok gazdasági, társadalmi és kulturális teljesítményét, bemutassa az uralkodó regnálása során elért katonai és politikai sikereket, ugyanakkor a szervezők szerepet szántak az eseménynek a nemzeti identitás megerősítésében is.⁶

3 A dákoromán elmélet szerint a románok a romanizált dák népcsoport közvetlen utódai. A dákok lakta Dáciát Traianus római császár 106-ban hódította meg és csatolta a Római Birodalomhoz. A kiállítást a XX. században három névvel is illették. Nevezték Általános Román Kiállításnak (Expoziția Generală Română), Nemzeti Kiállításnak (Expoziția Națională) és Dákoromán Bemutatónak (Exhibitio Daco-Romana). Zevedei-Ioan Drăghiiță (2002): Participarea Mitropoliei Române Unite la expoziția jubiliară de la București (1906). In *Annalles Universitatis Apulensis* seria historica, Alba Iulia, 6., 1. nr., 177.

Zevedei-Ioan Drăghiiță (2002): A Román Görög Katolikus Metropólia részvétele a jubileumi kiállításon Bukarestben (1906). In *Annalles Universitatis Apulensis seria historica*. Gyulafehérvár, 6. évf., 1. sz., 177.

4 Lásd Eleonora Cofas – Carmen Constantinescu (1997): Expozițiunea Generală Română din București – considerații după nouă decenii. In *Muzeul Național*, nr. IX, MNIR, București, 145. Eleonora Cofas – Carmen Constantinescu: Általános Román Kiállítás Bukarestben – figyelembe véve az elmúlt kilenc évtizedet. In *Nemzeti Múzeum*, 1997, IX. sz., MNIR, Bukarest, 145.

5 A király beszédét közölte a *Conservatorul* című újság: *Conservatorul*. 1906. június 8., VI. évf., 125. sz., 1.

6 Andrei Florin Sora tanulmányának elején ugyanilyen jellegű célokat tulajdonít a kiállításnak. Lásd Andrei Florin Sora (2002): Participarea instituțiilor de Învățământ la Expoziția Generală Română (1906). In *Erasmus*, nr. 13/2002, București.

Andrei Florin Sora (2002): *Oktatási intézmények részvétele a Román Általános Kiállításon (1906)*. In *Erasmus*, 2002, XII. évf., 13. sz., Bukarest. Weboldal elérhetősége a tanulmányhoz: <https://erasmusisha.wordpress.com/2002/01/01/participarea-instituțiilor-de-invatamant-la-expoziția-generală-romana-1906/> (Letöltés: 2018. június 19.). A továbbiakban: Sora: *Participarea instituțiilor...*

Volt olyan is, aki azt állította a kitűzött célok nem valósultak meg. Nicolae Iorga a következőképpen fogalmazott: „nu s-a ținut seama îndeajuns că o Expoziție Națională Jubiliară e o școală și că o școală trebuie să fie și sistematică și metodică. (Nem érte el a Jubileumi Nemzeti Kiállítás azt a célját, hogy iskola legyen, mert egy iskolának szisztematikusnak kell lennie, és megfelelő módszertannal kell bírjon).” Lásd *Neamul Românesc* (Román Nemzet). 1906. június 11., I. évf., 10. sz., 150.

Hivatalosan döntés a kiállítás megszervezéséről 1905. május közepén született, és 1 600 000 lej szavaztak meg arra, hogy az előmunkálatok elkezdődjenek a kiállításnak helyet adó parkban.⁷ Az esemény főbiztosának dr. Constantin I. Istrati⁸ nevezték ki, akit később a sikeres rendezést követően aranymedállal jutalmaztak.⁹ A kiállítás helyszínének kijelölése a városi tanács feladata volt, döntés pedig a M. Cantacuzino polgármester elnöklete alatt lezajlott ülésen 1905. június 4-én született. A kijelölt Filaret nevű hely „sikerét” – az *Epoca* (Korszak) című újság beszámolója szerint – a könnyű megközelíthetőségének és festői szépségének köszönhető.¹⁰ A pavilonokra vonatkozó építészeti terveket Ștefan Burcuș és Victor G. Ștefănescu készítették, Ion D. Berindey építész-mérnök tanácsait és Édouard Redont tájrendező mérnök segítségét igénybe és figyelembe véve.¹¹ A kiállítás szervezőbizottságának tagjai közé tartozott értelemszerűen a már említett Istrati, valamint Ioan Lahovary mezőgazdaságért, iparért és kereskedelemért felelős miniszter, Nicolae Filipescu és Emil Costinescu volt miniszterek, Mihail C. Șuțu a Nemzeti Bank volt vezetője, Grigore Cerkez a posta vezérigazgatója, Elie Radu mérnök, Alex St. Bellu mezőgazdász, nagytőkés és Bengescu-Dabija szenátor. A bizottság meghatározta azokat a szektorokat, melyek a kiállítás pavilonjainak „témájául” szolgálhattak. Ilyenek voltak a mezőgazdaság, állattenyésztés, háziipar, bányászat, a különböző iparágak, a keresztény kultúra, a kulturális sokszínűsége az országnak, a polgári és katonai zsenialitás, a művészetek és a népzene. Természetesen – mint ahogyan azt a hivatalos kiírás is tanúsítja – bármelyik témában is szerveződött az adott pavilon a kiállításon, a román zsenialitást és nagyszerűséget, az ország lehen-

7 Egy ilyen jellegű kiállítás megszervezése, mint ötlet, már az 1860-as évektől jelen volt a román politikai elit körében. Helyszínnek az 1848 Szabadság Mezeje nevet viselő városrészt képzeltek el. Az 1 600 000 lej megszavazott összeget a mezőgazdaságért, iparért és kereskedelemért felelős minisztérium számára tették elérhetővé, mely összeget – 1906. október 1-től kezdődően – öt éven belül a minisztérium kiadási költségvetéséből tervezték pótolni. Lásd *Dezbaterile Senatului* nr. 41 din 24 mai 1905, 535, din sesiunea ordinară 1904–1905, ședința din 5 mai 1905. Szenátusi viták, 1904–1905-ös ülészek, 41. szám, 1905. május 24., 535. Az 1905. május 5-ei ülés. 1906 decemberének elején a Kamara a kiadások fedezésére megszavazott még egy 1 500 000 lejes összeget. Lásd *Epoca*. 1906. december 10, XI. évf., 298. sz., 1. Miután az esemény befejeződött (1906. november 23.) a kiadásokat 6 600 000 lejre becsülték. Drăghiță 2002, 180.

8 Dr. Constantin I. Istrati (1850–1918): román akadémikus, kémikus és orvos. Politikai tevékenységet is folytatott. 1899 és 1900 között közmunakügyi miniszter, 1907-ban rövid ideig földművelésügyi miniszter. A Román Akadémia elnöke 1913–1916 között.

9 A román *Hivatalos Közlöny* (Monitorul oficial) 1905. május 26-ai, 43. számú kiadványa az 1650. oldalán számolt be hivatalosan Istrati kinevezéséről, és az 1906. évi 194. számú kiadványának (november 28.) 7138. oldalán olvashatunk a főbiztos jutalmazásáról. Tudnunk kell, hogy a szervezők a kiállítókat is jutalmazták oklevelekkel és érmékkel. A külföldi résztvevők 1365 érmét és/vagy oklevelet nyertek el, ebből Ausztria 461-et, a magyar pavilon pedig 298-at. Lásd Drăghiță 2002, 180.

10 *Epoca*, 1905. június 4., XI. évf., 149. sz., 2.

11 Az *Universul* (Világegyetem) című lap 1906. június 1-én az első oldalon foglalkozott a kiállítás építészeti terveit elkészítő mérnökök bemutatásával. Lásd *Universul*, 1906, XXIV. évf., 157. sz., 1.

gerlő fejlődési ütemét kellett sugallja.¹² A kiállítási tárgyak közül egyeseket el is adtak, próbálva enyhíteni a szervezők kiadási költségein.¹³ A kiállítás ünneplés megnyitására 1906. június 6-án került sor.

A királyi palotából menet indult, melyet D. Moruzzi rendőrezredes – a rendőrség prefektusa – kísért lovas csendőrökkel együtt. Az Erzsébet királyné téren, a kiállítás bejáratánál hatalmas tömeg várta a menetet, a kapu előtt virágfűzér, melyet „csak nemzeti színű rózsából” készítettek, valamint négy népviseletbe öltözött leány volt látható.¹⁴ 11 órakor száz trombita harsogása közepette a menet megérkezett, s a királyné elvágta a fűzért, melyet ágyúdörgés¹⁵ kísért. A román királyi családon kívül részt vett az eseményen Bécs polgármestere, dr. Karl Lueger,¹⁶ a román kormány miniszterei, a törvényhozó szervek több tagja. Be-

12 Hogy csak egy példát említsünk. A *Hivatalos Közlöny*ben a háziiparra vonatkozó rész pontosan így szerepel: „a méltóságteljes és művészi háziipar termékei, melyek bármi másnál jobban árulkodnak e nemzet választott természetéről”. Lásd *Hivatalos Közlöny* (Monitorul oficial), 1905. június 2., 6481. Az ország gyors fejlődéséről szóló állítás nem is volt alaptalan. A *Budapesti Hírlap* Romániai képek című cikke Románia gazdasági fejlődését négy példával támasztja alá: a csernavodai híd megépülése, a konstancai, a bräilai és a galați kikötők megépítése. *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 198. sz. (1906. július 21.), 10.

13 Az argyasudvarhelyi (Curtea de Argeș) szakiskola példának okáért 969 darab kiállított tárgyból 701-et eladott, 191-et a kiállítás után visszavittek, és 77 darab „eltűnt”. Lásd D.G.A.S. (Direcția Generală a Arhivelor Statului), Fondul M.C.I.P. (Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice), dosar nr. 2040/1906, filele 19–32.

Lásd Állami Levéltár Általános Ügyek, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai, 2040/1906 iratcsomó, 19-32. f. l. Hivatkozva: Sora (2002): Participarea instituțiilor...

Egy a kulturális és közoktatásügyi minisztériumnak küldött beadvány szerint az eladott tárgyak utáni jövedelem bruttó 5%-ára tartottak igényt a kiállítók. Uo. 171. f. l. Hogy mennyire rejtek a kiállításon való részvételben külgazdasági lehetőségek, azt mutatja, hogy a magyar pavilon nagy látogatottsága miatt, valamint a magyar gép, bútorkészítési tárgyak és szerszámok iránti magas érdeklődés miatt a kiállítási bizottság azon fáradozott, hogy „kereskedelmi képviselőinket minél hathatósabban szervezze”. *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 206. sz. (1906. július 29.), 18.

14 *Universul*, 1906. június 8., XXVI. évf., 154. sz., 1–2.

15 Az ágyúk elsütéséért a Calafat zászlóalj volt felelős.

16 Az osztrákokkal nem szimpatizáló magyarok körében híre ment annak, hogy Ausztria jelenlétének „kizárólag magyarellenes célzata” van. Állításuk szerint mindezt bizonyítja az, hogy legutoljára jelezték részvételüket, valamint az, hogy mindent megtettek annak érdekében, hogy a „magyar kiállítás sikerét eleve lehetetlenné” tegyék. Például kieroszakolták, hogy a magyar csarnok előtti térre épülhessen az osztrák csarnok, ezzel eltakarva azt, és lehetetlenné téve a „magyar kilátást”. Lásd Középjártai Barna Endre: *Magyar tanulságok a bukaresti kiállításról*. Kolozsvár, 1906, Stief Jenő és Társa Könyvsajtója, 10. Az az eset is borzolta a kedélyeket, amely akkor történt, amikor a magyar pavilonban július elején kisebb tűz ütött ki. A tűz eloltására ugyanis a magyarok – nem lévén más eszköz – a szomszédos osztrák pavilon tűzoltószergyár kiállítási tárgyaiból „vettek kölcsön” fecskendőket, s ez azt eredményezte, hogy a tűzoltást követően az osztrák kiállítás vezetője nekirontott a magyar pavilon személyzetének. *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 188. sz. (1906. július 11.), 8–9.

A román sajtót ugyanakkor lenyűgözte Ausztria pavilonja és a kiállított tárgyak. Román újság számolt be arról, hogy augusztus 6-án Ferenc Józseffel kapcsolatos évfordulót ünnepeltek az osztrák pavilonban, amelyet „megkoronázott” egy vacsora, ahol az osztrák küldöt-

szédet mondott Ion Lahovary, Constantin Istrati és Károly király is.¹⁷ A szervezőbizottság határozatának értelmében vasárnap, kedden, szerdán és pénteken a belépőjegy ára 1 lej volt,¹⁸ míg hétfőn, csütörtökön és szombaton 2 lej.¹⁹ A kiállítás idejére számos telefonállomást telepített a postahivatal, amely megkönnyítette mind a kiállítás területén, mind pedig a fővárosban a telefonon történő kommunikációt. Telefonos összeköttetést hoztak létre többek között a Filaret (kiállítás helyszíne) és a rendőrség, valamint a tűzoltóság között. Mindez nemcsak rendezésbeli könnyebbséget, hanem a helyszín biztonságosabbá tételét is szolgálta. Emellett egy nagyjából 600 fős, csendőrökből és rendőrökből álló városi őrség vigyázott a főváros rendjére, így a pavilonok mellé is jutott legalább egy-egy csendőr.²⁰ „Egész nap, délelőtt 11 órától éjfélig, látni lehetett az örült érdeklődést a kiállítás iránt...” – számol be a *Conservatorul* című újság a kiállítás forgatagáról.²¹ A kiállítás iránti nagy érdeklődés és az azon való részvétel nagysága már csak azért sem furcsa, mert a kiállítás szervezői végig azon dolgoztak – egyeztetve a szomszéd országok hatóságaival –, hogy a határon túli és hazai románság is, lehetőség szerint minél nagyobb számban meg tudjon jelenni ezen a nem mindennapi eseményen.²² A legtöbb érintett ország el is engedte

tek nagy számban jelen voltak. Ekkor már második alkalommal került a nyár folyamán a figyelem középpontjába az „osztrák konyha”, júliusban ugyanis a pavilon kocsmájában felszolgált romlott ételek miatti mérgezésektől volt hangos a sajtó. Lásd *Acțiunea conservatoare* (Konzervatív akció), 1906. június 3. I. évf., 26. sz., 3; *Universul*, 1906. augusztus 7., XXIV. évf., 214. sz., 2; <http://www.huszadikszazad.hu/1906-julius/bulvar/mergezes-a-bukaresti-osztrak-pavillonban> (letöltés: 2018. május 7.); *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 198. sz. (1906. július 21.), 8.

17 *Dimineața* (Reggel), 1906. június 10., III. évf., 840. sz., 2.

Lahovary János földművelésügyi miniszternek és a kiállítás főbiztosának, Istratinak a beszédéről is úgy tudósított a magyar sajtó, mint unalmas és hosszú ünnepi beszédek. Lásd *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 178. sz. (1906. július 1.), 8–9.

18 Az 1 lejes belépőjegy ára a csoportos kedvezmény miatt akár 10 banira is csökkenhetett. Lásd Sora: *Participarea instituțiilor...*

19 A „2 lejes napokon” a műsorokért külön nem kellett fizetni. A nagyobb létszámú csoportok 50%-os – de sok esetben ennél is több – kedvezményt kaptak, valamint a 4-10 éves gyerekek ingyen tekinthették meg a kiállítást. A kiállítás bevételéről rendszeresen közöltek statisztikát a román napilapok. Lásd *Dimineața*, 1906. november 27., III. évf., 1010. sz., 3.

20 *Acțiunea conservatoare*. 1906. június 8., I. évf., 30. sz., 3.

21 *Conservatorul*, 1906. június 13., VI. évf., 129. sz., 1.

22 Lásd *Conservatorul*, 1906. augusztus 4., VI. évf., 170. sz., 3.

A Magyar Királyság – akárcsak Franciaország – azon országok közé tartozott, amely a kezdetől fogva partner volt abban, hogy a kiállítás sikerét „előmozdítsa”. Két nagyobb magyar kirándulócsoporthoz is szervezett utat a kiállításra: a székelyföldi kirándulócsoporthoz és a kolozsvári vasúti alkalmazottak „Összhang” nevet viselő énekkara. Elképzelték, hogy a magyar látogatók száma még magasabb lett volna, ha a román Kulturliga elnöke, Grădișteanu „tettlegességgel fokozódott magyargyűlölete” nem állta volna útját ennek. Grădișteanu ugyanis egy konstancai étteremben konfrontálódott Kucsera Miksa magyar-osztrák konzullal, akit fizikailag is bántalmazott. A Kulturliga elnöke azt sérelmezte, hogy Kucsera védelmére kelt annak a pincérnek, melyet ő megdorgált, amiért magyarul beszélt. Lásd *Középajtai* 1906,

román nemzetiségű állampolgárait az eseményre, számítva a kiutazók hazájukkal szembeni lojalitására.²³ A résztvevők számának növelése érdekében a Dimineața és a Patriotul (Hazafi) újságok kedvezményes jegyekhez juttatták azokat az olvasókat, akik a lapban lévő kupont felhasználták.²⁴ A vidéki lakosságot kívánták „mozgósítani” azzal, hogy 19 fő fölötti csoportok esetében kedvezményes belépőjegyeket adtak, valamint a román állami vasút (CFR) is a nagyobb vasúti gócpontokból különjáratokat indított, s kedvezményes menettérti jegyeket kínált, segítve ezzel is a Bukarestbe történő eljutást.²⁵

A kiállításon önálló pavilonnal voltak jelen a romániai magyar művelődési egyesületek is.²⁶ Poliány Zoltán, a Bukaresti Magyar Újság főszerkesztőjének vezetésével egy kisebb, úgynevezett „tulipán-pavillont”²⁷ rendeztek be, melynek 10 m²-én a romániai magyar egyesületek évkönyvei, tagsági jegyei²⁸ és arcképcsoportjai, valamint a Bukaresti Magyar Újság évfolyamai voltak kiállítva.²⁹ A pavilon felavatása Koós Mihály magyar kormánybiztos jelenlétében zajlott,

10-1; *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 242. sz. (1906. szeptember 4.), 10; *Magyarország*, XIII. évf., 215. sz. (1906. szeptember 5.), 8. A felek közötti ellentét kis híján párbajjal végződött. Az Osztrák-Magyar Monarchián és Franciaországon kívül képviseltette magát a kiállításon Olaszország is, aminek azért is örültek a szervezők, mert az évfordulóra való tekintettel ajándékba a capitoliumi farkas szobrának reprodukcióját hozták. A magukat a rómaiaktól származtató románság szívének igen kedves volt e gesztus. Lásd *Conservatorul*, 1906. szeptember 22., VI. évf., 208. sz., 3.

23 Az Orosz Birodalom megtiltotta alattvalóinak a kiállításon való részvételt. Ennek ellenére a besszarábiai románok rendeztek be pavilont, igaz, az erdélyiek pavilonjának egyik szárnyában. Nem elképzelhetetlen, hogy azzal próbálták a szervezők a feszültséget enyhíteni, hogy nem biztosítottak nekik „saját” pavilont. Középajtai állítása azonban teljes képtelenség, amikor azt írja, hogy a besszarábiai, bulgáriai, macedóniai és szerbiai románok „apró fülkékben” kiállítottak ugyan, de ezekben nem az illető országok románjai voltak jelen, mert ezt az illető országok nem tűrték volna el, hanem „valószínűleg maga Rumunia szervezte minden egyes ország oláhjai nevében a rájuk vonatkozó kiállítást.” *Középajtai* 1906, 14.

24 Lásd *Dimineața*, 1906. június 29., III. évf., 859. sz., 2.

25 Ilyen járatok indultak Bodzavásárból (Buzău), Pietra-Oltból, Costeștiből, Piteștiből, Gyurgyevóból (Giurgiu) és Konstancáról (Constanța). Lásd: *Conservatorul*. 1906. május 5. VI. évf., 99. sz., 2.

A fölművelő vidéki lakosság számára a kedvezmény 30, 50, de akár 75%-s is lehetett. Lásd Sora: *Participarea instituțiilor...*

Az *Universul* című újságban 1906. május 2-án megjelent írás szerzője éppen ezért attól tartott, hogy gondot okoz majd a Bukarestbe utazó nagyszámú érdeklődő elszállásolása. Számításai szerint 35 szálloda 1450 szobája és 1727 ágya, valamint 9 vendégfogadó, mely 88 látogatót fogadhat be, várja a kiállításra elutazókat. A problémát a szervezők azzal oldották meg, hogy az állami líceumok bentlakásaiban is szállásoltak el vendégeket, valamint kihasználták a lakatanyák nyújtotta lehetőséget is. Lásd *Universul*, 1906. május 2., XXIV. évf., 117. sz., 1-2.

26 Ilyen egyesületek voltak például a: Bukaresti Magyar Társaskör, Szent István Király Egyesület, a pitești Dal és Olvasókör.

27 A kis csarnokot tulipánokkal díszítették, innen a név. Az anyaországi politikai csatározásokban az egyesült koalíció által indított mozgalomra (Tulipán-mozgalom) is utaló díszítő elem.

28 Ezek természetesen kétnyelvűek (magyar és román) voltak.

29 *Középajtai* 1906, 17-18.

de a magyar kormány több képviselője is megtisztelte az alkalmat.³⁰ A bejárat fölött románul a következő felirat volt olvasható: „Légy hűséges fia hazádnak, de kérjed Isten áldását erre az országra, hol kenyeredet nyered.”³¹ A kis csarnokban elhelyezett egyesületi zászlók³² mindegyikére magyar és román nemzeti színű szalag volt kötve.³³ A pavilont meglátogatta Istrati, valamint a román királyi pár is, akiket Poliány rövid román beszéddel üdvözölt.³⁴ Mindezen gesztusok mutatják a romániai magyarság lojalitását a Román Királysággal szemben, ami azért is nagy dolog, mert ezeknek a magyaroknak a többsége – amiatt, hogy a román állam nem adott nekik állampolgárságot – csak magyar állampolgársággal rendelkezett.³⁵ A Romániában „ideiglenesen tartózkodó magyarság” viselkedése nem kerülte el a román egyetemisták figyelmét, akik szimpátiatüntetést rendeztek Poliányék pavilonja előtt,³⁶ az uralkodó pedig a főszerkesztőt aranytollal tüntette ki „hiteles és tájékoztató munkájáért”.³⁷ Románia vallás- és közoktatásügyi minisztériuma is saját pavilonnal volt jelen, amelyet július 14-én avattak fel. A kiállított tárgyak között szerepeltek oktatási intézmények által készített kézimunkák, tanárok által készített tárgyak és olyan táblázatok, amelyek a román oktatás 1866 és 1906 közötti fejlődését mutatták be.³⁸

30 *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 178. sz. (1906. július 1.), 12.

31 Uo.

A romániai magyarok táblát is kihelyeztek, melyen a „Trăiască România” (Éljen Románia!) és a „Trăiască Regele Carol I.” (Éljen I. Károly király) feliratok voltak olvashatók. A romániai magyarság egyesületeinek vezetői feltételezhetően azért döntöttek amellett, hogy e jeles alkalmat „karöltve ülik meg” a románokkal, mert azt remélték, ezzel kiérdemlik majd a „faji különbözőséggel, »másággal« szemben közismerten elutasító” Románia „elfogadó türelmét”. Lásd: Makkai Béla: Egy kiállítás kép(telenség)ei. *Magyar Hírlap*, 2010. december 10., 43. évf., 287. sz., 8.

32 A következő egyesületek zászlói voltak kiállítva: Mária-Egylet, Bukaresti Gyermeksegélyező Egyesület, Bukaresti Magyar Társulat, Bukaresti Protestáns Nőegylet, Bukaresti Dal- és Műkedvelő-kör. Lásd Középjaitai 1906, 19.

33 Középjaitai 1906, 19.

34 *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 178. sz. (1906. július 1.), 12.

35 A *Pesti Hírlap* cikke a következőképpen fogalmaz: „Földműves nem lehet (a bukaresti magyar – K. A.), mert földbirtokot csak állampolgár szerezhethet, az állampolgárságot Romániában nehezebb elnyerni, mint Franciaországban a becsület-rendet.” *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 198. sz. (1906. július 21.), 10.

36 Középjaitai 1906, 20.

37 Makkai 2010, 8.

A kiállító magyar egyesületek ezüstérmet és oklevelet nyertek. *Bukaresti Magyar Újság*, 1906. nov. 22. Hivatkozza Makkai Béla: *Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt*. Bukaresti és eszéki lapok az identitásörzés és kisebbségi érdekvédelem szolgálatában (1860–1918). Budapest, 2016, Médiatudományi Intézet, 97.

38 *Adevărul* (Igazság), 1906. július 27. XVIII. évf., 683. sz., 2.

Az esemény résztvevői

„A világ minden tájáról elküldött románok eljöttek, hogy a kiállításon lássák és megmutassák mindazt, ami hitről, tudományról, akaratról, az elme és a kéz munkájáról, gazdaságról és román oktatásról beszél és tesz tanúbizonyságot. Ilyen még nem volt nálunk” – tájékoztattak a *Vulturul* (Sas) sorai.³⁹ És valóban igen nagy számban voltak jelen a nem Romániából ideutazók. Külön kiállítással voltak jelen a bosznia-hercegovinai, isztriai, besszarábiai románok, akik a Művészetek Palotája mögött, az Olténia útján kaptak helyet az olaszok pavilonja mellett. Az oroszországi (besszarábiai) románok kiállítása egy udvarra nyílt az erdélyi románokéval, a kiállított tárgyakat román nemzeti szalaggal nem díszítették, gyakori volt a kiállított ruhadarabok színárnyalatai között a lila szín.⁴⁰ A ruházatokon kívül fényképek szerepeltek a kiállítás tárgyai között, a falat Besszarábia térképe díszítette.⁴¹ Tiszteletüket tették a szerbiai románok is, kiknek kiállítása a bányák és kőbányák pavilonjának részét képezte. Saját népviseletük mellett bemutatták a szerb népviseletet is sok egyéb kézműves tárgy mellett. A megnyitáskor jelen volt a belgrádi etnográfiai múzeum igazgatója is, aki szimbolikusan ezüst tálcáról kínált kenyeret és sót.⁴² Termük fehér-kék-piros drapériával volt bevonva, a falat hatalmas szerb címer és I. Péter szerb király mellképe díszítette.⁴³ A kiállításuk részét fényképek is képezték, azonban gondot okozott, hogy a képleírások szerb nyelvűek voltak, így a kiállítás befejezése előtt ezeket román nyelvűre kellett cserélniük, tekintettel arra, hogy a román látogatók csak tolmács segítségével érthették meg ezeket a feliratokat.⁴⁴ A macedóniai románok kiállítása a Grigore Ghica Voievodu utcában kapott helyet, kőből készült és tévedésből török kunyhó mintájára épült, ami sokkal szűkebb és kisebb volt, mint a macedóniai románok házai.⁴⁵ A megnyitón jelen voltak a szaloniki⁴⁶ és bitolai⁴⁷ líceumok növendékei, akik kötelezően francia szabású

39 *Vulturul* (Sas). 1906. június 4., I. évf., 28. sz., 1.

40 Középajtai 1906, 25.

41 Uo.

Középajtai meglepő hasonlóságot lát a besszarábiai románság népviselete és az orosz népviselet között és azt a megállapítást teszi, hogy az „ottani rumenség még külsejével sem zárkózik el az orosz kultúrától”.

42 *Conservatorul*, 1906. június 15., VI. évf., 131. sz., 1–2.

43 Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Bern, 1989, Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, 177.

44 Középajtai 1906, 22.

45 *Universul*, 1906. szeptember 13., XXIV. évf., 251. sz., 2.

46 A szaloniki kereskedelmi iskola levélben előre jelezte 34 tanuló részvételét. Lásd D.G.A.S., Fondul M.C.I.P., dosar nr. 1394/1905, fila 123. Állami Levéltár Általános Ügyek, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai, 1394/1905 iratcsomó, 123. fólió. Hivatkozva Sora: *Participarea instituțiilor...*

47 Macedón város jelentős román lakossággal.

ruhát és fezt viseltek. Jelvényük román színekben pompázó gomb volt, vörös szalaggal, rajta csüngő félhold. A tanulók szeptember 17-ei érkezésükkor először a bukaresti török nagykövetséget keresték fel, ahol Docea Nicolae tanuló török nyelven üdvözölte a nagykövetet, és elénekelték a török himnuszt.⁴⁸ A bukovinai románok kiállítását osztrák hatósági ellenőrzés mellett szervezték úgy, hogy az az osztrák kiállítási csarnoknak egy részét képezte, így közvetlen az osztrák kiállítási tárgyak szomszédságában volt, osztrák zászlóval ellátva.⁴⁹ Részvételi szándékukat a bukovinai oktatási intézmények levélben előre jelezték.⁵⁰ A kis méretű csarnok felett olvasható volt, hogy Bukovinából származó románok kiállítását tekinthetik meg a látogatók, ugyanakkor szerepelt a feliratban az ország neve, Ausztria is. Kitűzték a sárga-fekete zászlót, s a tájékoztatás céljából kiadott tárgymutató német és román nyelvű volt, a benne szereplő települések azonban csak német nevükön voltak benne feltüntetve. Központi helyen lett kiakasztva Ferenc József császár olajfestménye, valamint a címer, a kétfejű sas is. A román nemzeti színek csupán a Junimea nevű ifjúsági egyesület zászlójában jelentek meg. A kiállított tárgyak részben egyházi vonatkozásúak, részben háziipari cikkek, valamint népművészeti tárgyak voltak.⁵¹ Az Isztriai-félszigetről jövő, a bulgáriai és boszniai románok kiállítása a magyarországi románok pavilonjának két kis fülkéjében kapott helyet, és csupán ruházati és háztartási cikkek szerepeltek a kiállítási tárgyaik között.⁵²

Az erdélyi román pedagógusok részvétele és magatartása

1906. augusztus 3-án egy 300 főt meghaladó csoport érkezett a Magyar Királyság részét képező Bánságból. A kirándulást szervezők közé sorolhatjuk Vasile

48 Középjaitai 1906, 32–33.

A kiállításon részt vett az országon belül, Dobrudzsában található, jelentős török lakossággal bíró Medgidia muszlim szemináriumának 56 tanulója is, akik internátusi szállást is kértek. Lásd Sora: *Participarea instituțiilor...*

49 Középjaitai 1906, 14.

50 D.G.A.S., Fondul M.C.I.P., dosar nr. 1394/1905, fila 129. Állami Levéltár Általános Ügyek, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai, 1394/1905 iratcsomó, 129. fólió. Hivatkozva Sora: *Participarea instituțiilor...*

51 Középjaitai 1906, 31.

Az egyházi vonatkozású tárgyak között voltak egyházi ruhadarabok, régiségek, régi oklevelek és kéziratok, egyházi irodalom és néhány arckép. A háziipari termékek között láthatók voltak szőnyegek, törölközők, ingek, abroszok, menyasszonyi kendő, tarisznya, függöny, párna és katrincák. A népművészeti tárgyak között szerepeltek babák, női ruhadarabok, húsvéti festett tojás és Câmpu Lungról (munténiai municípium) faipari iskolai készítmények, többek között faragások.

52 Uo. 33–34.

Az isztriai románok száma a korszakban nagyjából 2000 főre volt tehető.

Goldișt,⁵³ Sever Bocu⁵⁴ és Iosif Moldovant⁵⁵ és dr. Putici temesvári esperest is.⁵⁶ A csoport tagjainak többségét román tanítók és papok alkották, kíséretüket a román közoktatásügyi minisztérium delegáltjai biztosították, ami azért nem meglepő, mert egyik célja volt a rendezvények az, hogy minél több pedagógust és tanulót ösztönözzön a Bukarestbe utazásra.⁵⁷ Éppen ezért már 1905 júliusában felvették a szervezők a kapcsolatot a román kultuszminisztériummal, kérve annak segítségét a kiállítás sikeresebb tételében, az iskolák minél nagyobb számban történő részvételében.⁵⁸ Kérdésként merült fel, hogy a részt vevő ok-

53 Pedagógus, politikus, 1906–1910 között képviselő a magyar parlamentben.

54 Politikus, publicista. Apja a Bánságban román tanító volt. Bocu 1899-ben kezdett el dolgozni az aradi *Tribuna Poporului* (Néptribunus) című lapnak. 1905-ben Romániába utazott népszerűsíteni lapját. Számталan sajtópert indítottak ellene a Magyar Királyságban. Önkéntesként részt vett az első világháborúban a románok oldalán, ahol hírszerzéssel bízták meg, és hadifoglyokat hallgatott ki. Ezért az Osztrák–Magyar Monarchia haditörvényszék távollétében halálra ítélte.

55 Erdélyi román tanító, aki tudományos munkákban és szintézisekben foglalkozott az erdélyi románság kultúrtörténeti és oktatásügyi problémáival. 1918 után Arad megye oktatásának átszervezésével bízták meg, majd Nagyvárad és Temesvár környékének tanfelügyelője. Lásd: <https://www.uoradea.ro/display1399>, <http://www.scoalaiosifmoldovan.ro/istoric.html> (letöltés: 2018. február 28.)

56 Lásd *Conservatorul*, 1906. augusztus 3., VI. évf., 169. sz., 3; Bíró 1989, 174.

A szervezésben részt vettek a bánsági, a marosi és a karánsebesi tanítóegyesületek tagjai is. Bukarestben csatlakozott a bánsági küldöttséghez Valeriu Braniște erdélyi publicista és politikus, aki 1893-ban uszító cikkei miatt ült a szegedi fegyházban és a váci fogházban, majd 1918-ban a román hadsereget segítő kémkedése miatt zárták börtönbe ugyancsak Szegeden, ahonnan csak súlyos szembajjal került ismét szabadlábra. Braniște érdekében több magyar képviselő – így Nikolits Dániel is – próbált közbenjárni, de egy hasonló vádakkal illetett román rajztanárjelölt beismerő vallomása után a román politikus helyzete reménytelenül vált. Constantin-T. Stan: Lugoș, patrie a corurilor. Expoziția Generală Jubilară din anul 1906 (Lugos, a kórusok hazája. Általános Jubileumi Kiállítás 1906-ban). Weboldal elérhetősége az írásnak: <http://www.ziarulactualitatea.ro/lugos-patrie-a-corurilor-expozitia-generalajubiliara-din-anul-1906/> (letöltés: 2018. július 24.). A továbbiakban Constantin-T. Stan: Lugoș, patrie a corurilor; A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL), Tiszaféle iratok, 44a/5. doboz, 17. csomó, 38. tétel, 1-3. fólió.

57 Lásd Sora: *Participarea instituțiilor...*

A kiállítás ideje alatt tartott kongresszusokon – melyeknek célja a sajtó szerint az volt, hogy a „különböző vidékekről érkező románok találkozását megkönnyítse” – legnagyobb számban a tanítók voltak jelen, azok, akik „szerényen, ugyanakkor nagy erőket mozgósítva dolgoznak azon, hogy világosság gyűljön a nemzet fiataljaiban”. Az eseményen való részvételt lehetővé tette számukra a kapott fizetéselőleg. *România Ilustrată* (Illusztrált Románia), 1906. szeptember, IV. évf., 9. sz., 236; *Adevărul la Expoziție* (Igazság a Kiállításon), 1906. szeptember 11., I. évf., 88. sz., 3. Makkai Béla szerint a jubileumi kiállítás – többek között – a „szomszédos államokban élő román nemzet összetartozását kívánta demonstrálni”. Lásd Makkai 2010, 8.

58 Feltételezhető, hogy ennek tudható be az, hogy nemcsak az erdélyi ortodox és görög katolikus felekezetek iskoláinak támadt kedve Bukarestbe látogatni, hanem magyarországi evangélikus intézménynek is. A brassói evangélikus leányiskola ugyanis kéréssel fordult a szervezőkhöz, hogy segítsenek az utazás költségeinek csökkentésével, mert egy 30-40 fős csoporttal – kirándulásuk egyik állomásaként – megtekintenék a kiállítást, már csak azért is, mert

tatási intézmények saját maguk fizessék az utazási költséget, vagy a polgármesteri hivatalok finanszírozzák azt.⁵⁹ A határon túli román pedagógusok partnerek voltak abban, hogy nagy létszámú diákcsoportoknak szervezzenek kirándulást a román fővárosba, ugyanakkor az iskolaigazgatók számtalan levelet írtak a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba, amelyben kérték ilyen esetben az utazás és a belépőjegy kedvezményesebbé tételét, és segítséget kértek a gyermekek elszállásolásában.⁶⁰ Egy olyan monográfia megjelentetését tervezték, amelyben bemutatják a román oktatásügy és oktatási intézmények múltbéli viszonyait és jelenkori helyzetét. A Román Állami Levéltár anyagai között találunk a kultuszminisztérium és különböző román nyelvű oktatási intézmények közötti – kisebb falusi iskoláktól az egyetemekig – levélváltásokat, amelyek ezeknek a céloknak a megvalósítását próbálták elősegíteni.⁶¹ A közös együttműködés nem volt sikertelen. Az Erdélyből érkező román látogatók között is – mint ahogy a fentiekben is utaltunk már rá – nagy számban voltak jelen a magyar állam alkalmazásában lévő pedagógusok.⁶² Érdemes megemlíteni, hogy az erdélyi románok készülődése és várakozása a kezdetektől fogva hatalmas volt. A szebeni Astra⁶³ vezetői példának okáért a magyar hatóságok

egy része a csoportnak „román lány”. D.G.A.S., Fondul M.C.I.P., dosar nr. 1394/1905, fila 147. Állami Levéltár Általános Ügyek, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai, 1394/1905 iratcsomó, 147. fólió. Hivatkozva Sora: *Participarea instituțiilor...*

59 Sora: *Participarea instituțiilor...*

60 Tervebe vették, hogy 75%-os vasúti kedvezményt adnak ezeknek a gyerekcsoportoknak. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a Közmunkaügyi Minisztériummal vette fel a kapcsolatot, mely minisztérium a románvásári (Roman) szakiskolának küldött válaszlevelében arról tájékoztatót, hogy nem adható 75%-os kedvezmény az oktatási intézményeknek, ugyanis erre csak a parasztok és a falusi vezetők jogosultak. Végül megszületett a döntés arról, hogy a 75%-os kedvezményben a vidéki diákcsoportok is részesüljenek. D.G.A.S., Fondul M.C.I.P., dosar nr. 2248/1906, fila 87; 89. Állami Levéltár Általános Ügyek, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai, 2248/1906 iratcsomó, 87, 89. fólió. Hivatkozva Sora: *Participarea instituțiilor...*

61 Lásd D.G.A.S. (Direcția Generală a Arhivelor Statului), Fondul M.C.I.P. (Ministerul Culturii și Instrucțiunii Publice), dosar nr. 1338/1905, fila 12.; Fondul M.C.I.P., dosar nr. 2248/1906, fila 30, fila 35.

Lásd Állami Levéltár Általános Ügyek, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai, 1338/1905 sz. iratcsomó, 12. fólió; Uo. 2248/1906 sz. iratcsomó, 30. és 35. fólió. Hivatkozik rá Sora: *Participarea instituțiilor...*

62 Középjaitai állítása szerint a korszak Magyar Királyságában a román tanítók száma 3000 fő. Ha Bíró adatainak hiszünk – bár véleményünk szerint Bíró és Középjaitai adatai is túlzóak –, aki szerint Máramaros és Szatmár vidékéről hatszáz, a történelmi Erdély területéről több mint ezer tanító vett részt, akkor elmondható, hogy a magyarországi román tanítók több mint fele részt vett a kiállításon, bár pontos adatokat nehéz nyerni. Középjaitai Barna Endre (1907): *Történelemtanításunk és az oláhajkú magyarok*. In *Néptanítók Lapja*, XL. évf., 17. sz., 16/d; Bíró 1989, 177.

63 Román közművelődési egyesület.

engedélye nélkül kezdett tárgyalásba⁶⁴ Románia hatóságaival.⁶⁵ Az erdélyi román görög katolikus és ortodox egyházak vezetői is, az Astra megkeresésére, szerepet kívántak vállalni a hívek „mozgósításában”, a törekvés azonban némi nehézséggel járt. A magyar állam által kinevezett egyházi vezetőkként szerettek volna elkerülni a konfrontálódást a hatóságokkal a kiállítás miatt. Ennek egy példája a lugosi püspök, Vasile Hossu és Victor Mihály metropolita levelezése, melyben a püspök hangsúlyozta a készülésben való részvétel fontosságát, ugyanakkor a metropolita hangsúlyozza annak fontosságát is, hogy emiatt a felekezet a magyar hatóságok célkeresztjébe ne kerüljön.⁶⁶ Ez lehet a magyarázat arra, hogy végül az erdélyi románok kiállításon való részvételéről hivatalosan az Astra gondoskodott, ami csak a laikusok számára jelenthette azt, hogy mindkét esetben nem vesznek részt a „román egyházak”, hiszen az adott helyzetet jobban ismerők tudtak arról: a századfordulóra már a magyarországi román papoknak és tanítóknak a többsége tagja az egyesületnek.⁶⁷ A bánági vendégek a kiállítás vendéglőjében étkeztek és számtalan programon vettek részt a kiállításon (pél-

64 Az egyesület vezetése az Istratival történt egyeztetés után Corneliu Diaconovici első titkárt bízta meg az erdélyi románok „mozgósításával”, akinek volt tapasztalata ilyen téren, hiszen a nagyszabeni etnográfiai és kultúrtörténeti kiállítás (1905) rendezésében aktív szerepet vállalt. Lásd: Zevedei-Ioan Drăghiu (2001): Muzeul Asociațiunii (1905–1914) reflectat în organele de presă ale Astei. In *Apulum*, 38., 2. nr.

Zevedei-Ioan Drăghiu (2001): A Múzeum Egyesület (1905–1914) megjelenése az Astra sajtójában. In *Apulum*, XXXVIII. évf., 2. sz.

65 A Belügyminisztérium ennek és az egyesület által kifejtett agitációnak köszönhetően betiltotta a további készülődést (1906. március 13.), hatalmas felháborodást kiváltva a románok körében. Istrati azt javasolta, hogy jelen helyzetben az a legésszerűbb, ha az erdélyi románok tudomásul veszik a magyar kormány döntését. Az erdélyi románság haragját a magyar hatóságokkal szemben az is tetézte, hogy az osztrákok ekkor jelentették be részvételüket a kiállításon, hangot adva annak, hogy nemcsak nem akadályozzák a bukovinai románok részvételét, de maguk szervezik azt. A román lapok szuperlatívuszokban írtak az osztrákokról. Az osztrákok „szabadelvű felfogásának” milyenségével csak a pavilon megnyitásakor szembesültek. A bukovinai románok ügyében tett megnyilvánulás azonban az új magyar kormányt arra kényszerítette, hogy a korábbi tiltó rendeletet felfüggeszse, s román állampolgárainak „jó ízlésére, hazafias érzésére” bízta a készülődést és a részvételt. Lásd Középpajtai 1906, 14–16; Ion Bulei (1990): Atunci când veacul se năștea... lumea românească. Editura Eminescu, București, 382–383, 395–396.

Ion Bulei (1990): Akkor amikor a század született ... a román világ. Eminescu Kiadó, Bukarest, 1990, 382–383, 395–396.

66 Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Alba, fond Mitropolia Română Unită Blaj, dosar 1537/1908, fila 12-14. Nemzeti Levéltárak Fehér Megyei Igazgatósága, a Balázsfalvi Román Egyesült Egyház iratai, 1537/1908 számú iratcsomó, 12-14. fólió. Hivatkozza: Drăghiu, 2002, 178.

67 Maria Alexandra Pantea (2012): Rolul preotului și dascălului în satele românești din Câmpia Aradului în secolul al XIX-lea. In Doru Sinaci – Emil Arbonie (coord.): *Administrație românească arădeană*. Studii și comunicări, Vol. IV. „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 292.

Maria Alexandra Pantea (2012): A papok és tanítók szerepe az Arad környéki falvakban a XIX. században. In Doru Sinaci – Emil Arbonie (szerk.): *Az aradi román adminisztráció*. Tanulmányok és értekezések, IV. kötet. Arad, 2012, „Vasile Goldiș” University Press, 292.

dául a Nemzeti Arénában tartott, A nemzet története címet viselő műsoron).⁶⁸ A dél-erdélyi Fogaras vármegye 87 településéről érkeztek résztvevők, nagyjából 300-an, akiket nagyszámú csoport várt az állomáson. Nemcsak a kiállítást nézték meg ezek a románok, hanem a főváros egyéb nevezetességeit is. Megálltak az Új Szent György templomnál is, ahol elénekelték a Te Deumot.⁶⁹ A Fogaras vármegyei románok a kiállítás több programjában is aktívan részt vettek, s a csoport számára a bukarestiek kirándulást is szerveztek Konstanca⁷⁰ kikötőjébe és Sinaiára.⁷¹ Később csatlakoztak a bánsági kiránduló csoporthoz marosi és karánsebesi tanítóegyesületek tagjai is. Az erdélyi román tanítók magas részvételi számáról árulkodik az is, hogy az „Arenele Româneban” rendezett kórusok versenyén a részt vevő 25 kórusból 16 magyarországi tanítókból álló kórus volt.⁷² A szeptember 16-ai *Budapesti Hírlap* arról számol be, hogy 5000 dalegyesületi tag érkezett Erdélyből Bukarestbe, akik alighogy átérték a határon, „előszedték a zsebükben készen tartott román nemzeti kokárdákat és a román zászlókat, a melyeket fennen lobogtatva, irredentista dalokat énekeltek és szidták Magyarországot”.⁷³ Ezen erdélyi román dalegyesületek tiszteletére rendezett ünnepségek harmadik napja sem volt botránytól mentes, ugyanis a jelenlevő bukaresti német daloskör német nyelvű dala alatt Iorga egyetemi tanár és történész kiabálással szakította meg a műsort.⁷⁴ Az egyetemi ifjúság – Iorga pártjára állva – fütyülni és köpködni kezdett, majd az ezzel a megnyilvánulással egyet nem értőkkel verekedni kezdtek. A rendet csak nagy nehézségek árán sikerült helyreállítani. A történész és társai megnyilvánulását Valeriu Braniste is – aki, akárcsak Iorga, a román nacionalisták körébe sorolható – kínosnak találta, és elhatárolódott a történetektől.⁷⁵ Az erdélyi románok csarnokának fel-

68 *Conservatorul*, 1906. augusztus 3., VI. évf., 169. sz., 3.

69 *Dimineața*, 1906. szeptember 18., III. évf., 940. sz., 2.

Te Deum: öskeresztény himnusz a Kr. u. IV. századból.

70 Legforgalmasabb kikötőváros a Fekete-tenger partján.

71 Üdülőváros Romániában.

Drapelul, 1906. szeptember 16. VI. évf., 102. sz. 3.

72 Biró 1989, 177.

Constantin-T. Stan munkájában úgy fogalmaz, hogy egy álom vált valóra azzal, hogy az „anyaországban” a bukaresti kiállítás alakalmával a bánáti kórusok énekben fogalmazhatták meg a „bánátiak vágyait”. A bánsági énekkarok felülreprezentáltak voltak a versenyen. Megmérettették magukat a következő települések kórusai: Lugos (Lugoj), Nagyszentmiklós (Sânnicolau Mare), Mélykastély (Coștei), Boksánbánya (Bocșa Montană), Kákófalva (Grădinari), Oravicabánya (Oravița Română), Resicabánya (Reșița Montană), Nagytikvány (Ticvanii Mare), Bozovics (Bozovici) és Dalbosec (Dalboșeț). Constantin-T. Stan: *Lugoj, patrie a corurilor*.

73 *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 248. sz. (1906. szeptember 10.), 5.

74 Iorga a következőket kiabálta: „Botrány, hogy itt németül gajdolnak! Holnap már majd törökül is fognak ordítani Románia fővárosában! Lásd *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 250. sz. (1906. szeptember 12.), 9.

75 Constantin-T. Stan: *Lugoj, patrie a corurilor*.

irata – ellentétben azzal, hogy mások saját hazájuk nevét írták ki (többségében országuk nyelvén is) – csak ennyi volt: „Pavilonul etnografie. Româniile peste hotare (Néprajzi csarnok. Határon túli románok).”⁷⁶ A pavilon tárgymutatójára is – amely csak román nyelvű volt – akkor került a „Catalogul pavilonului etnografic al Românilor din Ungaria (A magyarországi románok néprajzi csarnokának tárgymutatója)” felirat, miután a Bukarestben levő erdélyi románok viselkedéséről a magyar parlamenti képviselők is értesültek, és mindez téma lett az Országházban.⁷⁷ Az erdélyi románok pavilonjának „tartalma” is – amely a leggazdagabb néprajzi anyagot tárta a kíváncsi látogatók szeme elé – különbözött a többi pavilontól.⁷⁸ A néprajzi vonatkozású tárgyakon túlmutató erdélyi román kiállítás a szervezők szerint nyolc részből állt: a) Általános néprajzi osztály (községi élet, lakások, viseletek és szokások),⁷⁹ b) Háziipari osztály, c) Gazdasági osztály (mezőgazdaság és ipar), d) Egyházi osztály (ezen belül ortodox és görög katolikus), e) Múlt idők osztálya (történelem és közművelődés), f) Iskolai osztály, g) Közművelődési intézmények osztálya, h) Pénzügyi osztály.⁸⁰ A bejárat fölött nagyméretű szőnyeg volt kifeszítve, a román címerben levő sashoz hasonló madár hímzéssel a közepén, valamint román nemzeti színű háttérrel és rojtokkal a szélein.⁸¹ A sátor egyik különlegessége a nagyszabású román tanyelvű polgári leányiskola kézimunka-kiállítása volt, amely isko-

76 Középjaitai 1906, 36.

77 Uo. 37–39.

A tárgymutató – szemben a bukovinai románokéval, amely nemcsak német és román nyelvű volt, de Czernowitzben is nyomtatták – Bukarestben lett nyomtatva, és az előszó is ott készült 1906. július 6-án dr. C. Diaconovich aláírással. A tárgyak származási helyeinél is csak az erdélyi település román neve volt feltüntetve.

78 Corneliu Diaconovici, akit a magyarországi románok pavilonjának igazgatójává választottak, 1906 márciusában kérte a kiállítási tárgyak tulajdonosait, hogy április 15-ig küldjék el azokat, feltüntetve a tulajdonos címét és nevét, a küldő nevét és címét, a tárgyról szóló leírást, az árát (amennyiben eladó a termék), melyik szekcióba szánják a tárgyat, milyen címre juttassák vissza az adott tárgyat. A begyűjtött tárgyakat Nagyszebenbe vitték, ahonnan május 1-jén Bukarestbe szállították őket. Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Alba, fond Mitropolia Română Unită Blaj, dosar 1537/1908, fila 9. Nemzeti Levéltárak Fehér Megyei Igazgatósága, a Balázsfalvi Román Egyesült Egyház iratai, 1537/1908 számú iratsomó, 9. fólió. Hivatkozva Drăghijă 2002, 178.

79 Ehhez tartozott a csarnokhoz „csatolt” parasztház is.

80 Középjaitai 1906, 40–41.

A tárgymutató szerint a kiállított tárgyak zömét az Asociațiunea pentru literatura și cultura poporului român (A román nép irodalmi és közművelődési egyesülete) adta kölcsön, melyeket már 1905 augusztusában, Nagyszebenben kiállítottak. Az egyházi tárgyakat a nagyszabású, balázsfalvi és nagyváradai püspökségek adták ideiglenesen oda, míg a háziipari tárgyakat Cosma P. Mária és Cosma Minerva gyűjtötték össze a kiállításra.

81 A szőnyeg Octavian Smigelschi rajza alapján lett szöve 1900-ban Máramarosban. A szakirodalom szerint a kifeszített szárnyú sas az új Jeruzsálem fölött száll. Ma a szőnyeg a balázsfalvi „Szent Háromság” görög katolikus katedrálisban található. Lásd Corneliu Tatai-Baltă (2002): Blajul în imagini. Editura Altip, Alba Iulia. 23. Corneliu Tatai-Baltă: Balázsfalva képekben. Gyulafehérvár, 2002, Altip Kiadó, 23.

lával kapcsolatosan a kiállításban aktívan részt vevő Comsa asszony – aki idegenvezető szerepet is betöltött a pavilonban – a román sajtónak elmondta, hogy a tantestület döntése alapján a növendékek állandóan román népviseletet hordanak az intézmény falain belül.⁸² Megtekinthető volt Andrei Şaguna érsek pásztorbotja, valamint egy olyan réginek mondott miseing is, melyen „az első oláh nyelvű feliratot megtalálták”.⁸³ A görög katolikus egyházi tárgyak között – amelyek Iosif Sterca Şuluţiu Astra elnök közbenjárásának köszönhetően kerültek a kiállítandó tárgyak közé⁸⁴ – a látogatók Gheorghe Şincai⁸⁵ kéziratait is megnézhatték, valamint egy zárt üveges szekrényben láthatták Ion Meţianu és Miron Romanul ortodox metropoliták magyar királyi kinevező okmányait, mely iratokon – más ilyen tárgy nem is volt kiállítva – látható volt a magyar címer, és felfedezhetőek voltak a magyar nemzeti zászló színei.⁸⁶ Olaj volt a tűzre egy „kimutatás” a kiállításon, amely arról szólt, hogy „az erdélyi oláhság az utolsó félszáz év alatt háromszáz községet hódított el a magyarságtól”.⁸⁷ A néprajzi kiállítás részét képező statisztika szerint Erdély 4726 községének – ez több mint amennyi az akkori Romániának volt – 63%-a román település, és így elmondható, hogy Erdély lakosságának abszolút többsége román.⁸⁸ Elrománosodott 1850 és 1900 között 309 magyar, 42 német, 11 szerb község, míg ez idő alatt magyarrá lett 42, németté vált 13, szerbé lett 6, más nemzetiségűvé vált 4 román község. A „Tiszta nyereség tehát 1850-től 1900-ig 298 elrománosodott község” – állítja a kiállításon közszemlére bocsátott statisztika.⁸⁹ A csarnok közepén látható volt egy asztalra kiterített térkép is, amely szerint a „székelységet és a szá-

82 Dimineaţa. 1906. július 10/23. Hivatkozva Középjait 1906, 43.

83 Uo.

84 Az Astra megkeresésére szívesen küldtek az erdélyi román görög katolikus egyház vezetői tárgyakat, de ragaszkodtak ahhoz, hogy a kiállítandó tárgyak száma – a távolság miatt – ne legyen nagy, és legyen egy olyan személy kijelölve a tárgyak összeszedésére és visszajuttatására, aki kapcsolatban áll az Astra vezetőségével. Direcţia Judeţeană a Arhivelor Naţionale Alba, fond Mitropolia Română Unită Blaj, dosar 1537/1908, fila 1-2. Nemzeti Levéltárak Fehér Megyei Igazgatósága, a Balázsfalvi Román Egyesült Egyház iratai, 1537/1908 számú iratcsomó, 1-2. fólió. Hivatkozva Drăghişă 2002, 178.

85 Román történész, az erdélyi iskola képviselője. A dákoromán elmélet egyik „atyja”, kitalálója.

86 Középjait 1906, 44, 58.

87 *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 199. sz. (1906. július 22.), 7.

Mivel Ioan Russu-Şirianu, a *Tribuna* főszerkesztője (1905-ben országgyűlési képviselővé is választották a kisjenői kerületben) *Românii din statul Ungar* (A magyar állam románjai) című munkájában szintén említette ezeket az adatokat (a könyvtől tartalma miatt 1905-ben a postai szállítás jogát megvonták), így a magyarországi román sajtó lapjainak mindegyike írt a bukaresti kiállításon megjelenő „kimutatásról”. Ioan Russu-Şirianu (1904): *Românii din statul Ungar*. Editura Autorului, Bucureşti. Ioan Russu-Şirianu: *A magyar állam románjai*. Bukarest, 1904, szerzői kiadás.

88 A táblázat adatai szerint Erdély 4726 községéből 2981 román, 1110 magyar, 350 német, 131 orosz, 105 szerb, 49 más nemzetiségű település. Lásd Középjait 1906, 60–61.

89 Uo. 61.

szokat már elnyelte az oláhság”, és Szabolcs, Hajdu, Szolnok, Csongrád, Csanád megyékben is a román lakosság – bár nem éri el a 30%-ot – tekintélyes számban jelen van.⁹⁰ A statisztikánál is zavaróbb volt a Magyar Királyság vezető politikusai számára az, hogy a Bukarestben járó erdélyi papok és tanítók az esemény különböző rendezvényein nyíltan beszéltek arról a reményükről, hogy Erdély mihamarabb egyesül a Román Királysággal. A sajtóban megjelent beszámolók kínossá váltak a magyar közvélemény számára, különösen úgy, hogy – mint ahogy a fentiekben is láttuk – a más országokból érkező román vendégek országukhoz teljesen lojálisak voltak.⁹¹ A magyar és román újságok is napról napra, percre pontosan számoltak be a történetekről.⁹² Míg a többi külhoni román csarnoka felett ott szerepelt országának nyelvén is a felirat, hogy honnan érkeztek, az erdélyi románok csarnoka felett csak „a határon túli románok” megjelölés volt olvasható.⁹³ Csarnokuk külső és belső része is piros-sárga-kék színekkel volt díszítve, s mindezt a kihívó magatartást a magyar hatóságokkal szemben fokozták azok a beszédek, amelyek romániai politikusok és rendezők szájából hangoztak el. A romániai szónokok ugyanis úgy beszéltek határon túli testvéreikről, mint akik „az egész román faj ügyének hősei” és az „egységes román nemzeti kultúra” harcosai, mindezeket figyelembe véve pedig számíthatnak a romániai testvérek segítségére.⁹⁴ Meghatottan vették át az erdélyi román tanítók a kapott román nemzeti zászlót, s megígérték, hogy ha hazatérnek „lelkes fiaikat nevelnek a nemzeti eszmének”.⁹⁵ A kiállítá-

90 Uo. 64.

91 A magyarországi (nagyszebeni) *Libertatea* (Szabadság) nevű hetilap a következőképpen ír: „A román dalárdák énekükben bevallják, hogy »mi zászlónkra az egyesülés van írva«, énekükben megteszik a nagy vallomást, hogy egyetlen háromszínű zászlót ismernek a világon, amelyet büszkén mondanak mindnyájukénak.” Lásd *Libertatea*, 1906, 44. sz., Un vis (Egy álom) című cikk. Hivatkozza Bíró 1989, 178.

92 Szeptember 13-án reggel a magyar újságolvasók már tisztában voltak azzal, hogy előző nap a bukaresti kiállítás dalversenyén a resicabányai énekkar az „Üdv Romániának”, a belényesi Busica János (magyarországi alapítványi gimnázium tanára) vezetésével a román királyi indulót, az oravicai „Az erdélyi ember vágya”, a lugosi „A hegyen túl” című dalt énekelte, s hogy a bukaresti sajtó az ünnepegről úgy tudósított, hogy „Olyan nagyszerű ünnep volt ez, hogy nagyszerűbb csak az összes románok egyesülésekor lehetne...”. *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 251. sz. (1906. szeptember 13.), 8. Ekkor vált érthetővé, hogy annak ellenére, hogy a magyar kormány segítséget ígért a kiutazáshoz a környéken levő kórusok számára, Temesvár városának vezetői közül miért is akadt olyan – a román álláspont szerint „személyi ellenszenvtől” vezérelve –, aki a csendőrség segítségével a kiszetői (Chizătu) felekezeti iskolában próbáló kórustól a kottákat elvette és a gyakorlást a későbbiekre nézve megtiltotta. Lásd Constantin-Tufan Stan (2004): *Corul din Chizătu*. Editura Marineasa, Timișoara.

Constantin-Tufan Stan: *A kiszetői kórus*. Temesvár, 2004, Marineasa Kiadó. Hivatkozza Constantin-T. Stan: *Lugoj, patrie a corurilor*.

93 Bíró 1989, 177.

94 Uo. 178.

95 Uo.

son részt vevő erdélyi románok között jelen voltak Mihali Teodor és Gherasim Domide, a Memorandum-per⁹⁶ érintettjei is, akiket meleg fogadtatásban részesítettek.⁹⁷

A Bukarestben történtek politikai és társadalmi hatásai a Magyar Királyságban

Mindezek az események nemcsak a magyar vezető politikusokat, hanem az egész magyar közvéleményt is mélységesen felháborították, s azoknak a nacionalista politikai irányzatoknak az érveit támasztották alá, akik évek óta hibáztatták a magyar kormány nemzetiségi politikájának liberalizmusát. A magyar politikusok többsége azt érezte a kiállításon részt vevő erdélyi románok „Ruménia vendégszeretetét használták fel, hogy – a világ szemeláttára – számárfülekelt mutogassanak Magyarországnak, mely hitt magyar hazafiságukban és becsületességükben, bízott érettségükben és jóízlésükben, mikor megengedte, hogy az ország határain túl mutatkozhassanak mint néprajzi objektumok, a más államok kötelékébe tartozó rumenokhoz hasonló módon”.⁹⁸ Van olyan történet-szi álláspont, mely szerint az erdélyi román kiállítók „az elemi udvariasság korabeli szabályait is figyelmen kívül hagyták”, mindezzel félreérthetetlen jelzést adva arról, hogy „hazájukkal (Magyarország) szembeni kötődésnek, tiszteletteljes állampolgári magatartásnak még a látszatát sem kívánják fenntartani”.⁹⁹ A bukaresti kiállítás tapasztalatai azt mondatták, hogy „az ország belbékéjének megszilárdítása érdekében feltétlenül új csapást kell” a magyar politikumnak kezdenie, s ennek egyik feltétele az 1868. évi XLIV. t.c. „újrarendelése”, mely az ország „belső békéje kifejlődésének legnagyobb akadálya”.¹⁰⁰ Egy szeptember 18-án megjelent újságcikk szerint a történetekben a „magyar közoktatásügyi adminisztráció érzéketlenségének és tudatlanságának is van annyi vétke, mint a román tanárok és tanítók magyarelles és hazafiatlan dákoromán érzelmeinek”.¹⁰¹ Gróf Apponyi Albert közoktatásügyi miniszter szeptember közepén

96 1892-ben az erdélyi románság vezetői memorandumban fordultak a királyhoz, Ferenc Józsefhez, hogy a magyarokéval megegyező nemzetiségi jogokat kérjenek, s tiltakoztak az „elmagyarosítási kísérletek” ellen. A memorandumot az uralkodó olvasatlanul küldte el a budapesti országgyűlésnek, majd az „felbontatlanul” visszajuttatta küldőinek. Miután az iratot hamarosan kinyomtatták és terjesztették, szerzőit Kolozsváron perbe fogták sajtó útján elkövetett izgatás vádjával.

97 Constantin Bacalbaşa (1936): Bucureştii de altă dată 1901-1910. Vol III., Editura Ziarului „Universul” S. A., Bucureşti, 141-142. Constantin Bacalbaşa: Bukarest máskor, 1901-1910. III. kötet. Bukarest, 1936, „Universul” S. A. Újság Kiadója, 141-142.

98 Középjaitai 1906, 65.

99 Makkai 2010, 8.

100 Középjaitai 1906, 70-71.

101 *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 256. sz. (1906. szeptember 18.), 3.

már táviratban kért felvilágosítást Nátafalusi Kornél tankerületi főigazgatótól a belényesi gimnáziumi tanárok bukaresti megnyilvánulásairól. A tankerületi főigazgató azonnal megkérdezte Butianu János belényesi gimnáziumi igazgatót arról, hogy mi igaz abból, amit a magyar lapok írnak.¹⁰² Butianu annyi információval tudott szolgálni, hogy alkalmazottai szabadságot ugyan kértek tőle azzal az indokkal, hogy tanulmányútra mennek, de arról nem tájékoztatták, hogy Bukarestbe mennek, és ott pontosan mit csinálnak.¹⁰³ Nátafalusi „megbocsáthatatlan tapasztalatlanságnak” minősítette az igazgató részéről, hogy a tantestület tagjainak utazását nem jelentette, a belényesi görög katolikus püspök, Radu Demeter pedig kijelentette, hogy a legszigorúbb vizsgálatot rendeli el az ügy felgöngyölítése céljából.¹⁰⁴ Nem kizárt, hogy az események hatására halasztotta el a bukaresti kiállítás magyarországi bizottsága a szeptember 29-ére tervezett bukaresti kirándulását.¹⁰⁵ A belényesiek ügyének kivizsgálásakor sorra derült fény más erdélyi román csoportok joggal bírálható viselkedésére is. Kiderült például a már a fentiekben említett Traján Putici görögkeleti román esperes vezette Délmagyarországi Román Tanítók Egyesületéről is, hogy számtalan olyan megnyilvánulást tettek, amely sértő volt országuk számára.¹⁰⁶ Puticiról például a vasútállomáson mondott beszéde, valamint a Târgovișten (Vitéz Mihály román vajda sírjánál) mondott beszéde miatt a magyarországi román sajtó „dicshimnusz zengett ultra-radikális magaviseletéért”.¹⁰⁷ A fentiekben bemutatott eseteknek talán nem lett volna diplomáciai következményük, ha a szervezett bukaresti kiránduláson részt vevő erdélyi román tanítók nem késték volna le tömegesen az új tanévkezdést, amely azt eredményezte, hogy a magyar kultuszminiszter a négynapos „igazolatlan hiányzást” fizetéslevonással büntette.¹⁰⁸ A román kormány félhivatalos lapja értesülve erről, indulatos „vádíratot” tett

102 *Magyarország*, XIII. évf., 225. sz. (1906. szeptember 16.), 10.

103 *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 252. sz. (1906. szeptember 14.), 7.

104 *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 253. sz. (1906. szeptember 15.), 7.

105 *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 254. sz. (1906. szeptember 16.), 10.

Mindez ellen szól, hogy szeptember második felében a Földművelésügyi Minisztérium támogatásával magyar őstermelők tervezték kivinni állataikat a következő hónapban esedékes kiállításra Bukarestbe, valamint a magyarországi bizottság kijelölte a kiállítás zsűrijébe delegálni kívánt személyeket. Lásd *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 260. sz. (1906. szeptember 22.), 13; 259. sz. (szeptember 21.), 13.

106 Mindezekért különösebb következménnyel nem kellett számoljon az esperes. Az aradi ortodox teológiai és pedagógiai intézet iskolai értesítője szerint Putici 1908 tavaszán fogadta az intézmény diákcsoportját, és mutatta be nekik Temesvár városát. Roman R. Ciorogariu (1908): Anuarul Institutului Pedagogic-Teologic Ortodox Român din Arad. Anul Școlar 1907/8. Tiparul Tipografiei Diecezane Gr. Or. Române, Arad, 52.

Roman R. Ciorogariu szerk.: *Az Aradi Ortodox Román Pedagógiai és Teológiai Intézet Iskolai Értesítője*. 1907/8. tanév. Arad, 1908, aradi román ortodox egyházkerület nyomdája, 52.

107 *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 258. sz. (1906. szeptember 20.), 9.

108 Makkai 2010, 8.

közzé „Megveszett magyarok” címmel, melyben az állt, hogy „a vad magyarosítás műve teljesen a megvalósulás felé közelget, az öntudat elnyomásával, a faji, nemzeti érzés és nyelv brutális elnyomásával”.¹⁰⁹ Ion Bulei, a bukaresti egyetem történész professzora, 1990-ben megjelent munkájában ír arról, hogy az erdélyi románok a „Határon túli románok” feliratot használták „Az erdélyi románok pavilonja” helyett, és fölhívja a figyelmet arra, hogy a tárgymutatójuk csak román nyelven lett nyomtatva, mindezekkel igazolva Nicolae Iorga szava- it, aki szerint: „1906 nyarán Bukarest valóban a román nép fővárosává vált, mi pedig visszük tovább az ideáját, kiemelve azt, hogy a kiállítás – minden negatívuma mellett – az előzménye volt annak az 1918. évi pillanatnak,¹¹⁰ amikor valósággá vált mindaz, ami a kiállítás mögött mint szándék jelen volt: a román- ság egybegyűjtése.”¹¹¹ Ezt a „mögöttes szándékot” észrevették a korszak magyar politikusai is, így az 1907-ben napvilágot látott „Lex Apponyi” megalkotásához vezető útban nagy szerepe volt a bukaresti kiállításnak, ugyanis a korszak po- litikai elitje hitte azt, hogy egy „erőszakos válással” útját tudja állni annak a törekvésnek, amely Erdély elszakítását eredményezheti. Az igazság azonban az volt, amit a korszak egyik újságírója nagyon találóan fogalmazott meg 1906-ban, amikor a következőket írta: „E másfél évtized alatt azonban nagyon megvál- toztak a viszonyok. Ez idő alatt a román irodalom, tudomány és közművelődé- si törekvések nemzeti szellemben való újjászületése egységes elvektől és esz- méktől vezérelve idehaza is meg Romániában is világossá vált. Ma a szellemi, érzésbeli és műveltségi közösség a legegységesebb nemzeti alapon oly erős a hazai és királyságbeli románság között, hogy a legvérmesebb reménység sem ringatózik többé abban a gondolatban, hogy a magyar közoktatásügyi politiká- nak sikerülhessen a hazai román iskolázás és közművelődés erkölcsi és szelle- mi vezetését a kezébe venni. A formán, a külső kereteken a valóság viszonyai- nak és a törvény kényszerítő erejének segítségével uralkodni fog, de a lelken többé nem.”¹¹²

FELHASZNÁLT IRODALOM

Acțiunea conservatoare (Konzervatív akció)

Adevărul (Igazság)

Adevărul la Expoziție (Igazság a kiállításon)

A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL), Tisza-féle iratok, 44a/5. doboz, 17. csomó, 38. tétel, 1-3. fólió.

109 Uo.

110 1918. december 1-jén, Gyulafehérváron mondta ki a román nagygyűlés Erdély Román Ki- rálysággal való egyesülését.

111 Drăghiu 2002, 180–181.

112 *Budapesti Hírlap*, XXVI. évf., 256. sz. (1906. szeptember 18.), 3.

- Andrei Florin Sora (2002): Oktatási intézmények részvétele a Román Általános Kiállításon (1906). In *Erasmus*, XII. évf., 13. sz. Bukarest. Weboldalas elérhetősége a tanulmánynak: <https://erasmusisha.wordpress.com/2002/01/01/participarea-institutiilor-de-invataman-ta-expozitia-general-a-romana-1906/> (Letöltés: 2018. június 19.).
- Andrei Florin Sora (2002): Participarea instituțiilor de Învățământ la Expoziția Generală Română (1906). In *Erasmus*, nr. 13/2002. București.
- Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok, 1867–1940. Bern, 1989, Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása.
- Budapesti Hírlap*
Bukaresti Magyar Újság
Buletinul oficial (Hivatalos közlemény)
Conservatorul
- Constantin Bacalbașa: Bucureștii de altă dată 1901–1910. Vol III. București, 1936, Editura Ziarului „Universul” S. A.
- Constantin Bacalbașa (1936): Bukarest máskor, 1901–1910. III. kötet, „Universul” S. A. Újság Kiadója, Bukarest.
- Constantin-T. Stan: Lugoș, patrie a corurilor. Expoziția Generală Jubilară din anul 1906 (Lugos, a kórusok hazája. Általános Jubileumi Kiállítás 1906-ban). Weboldalas elérhetősége az írásnak: <http://www.ziarulactualitatea.ro/lugos-patrie-a-corurilor-expozitia-general-a-jubilara-din-anul-1906/> (letöltés: 2018. július 24.)
- Constantin-Tufan Stan: *A kieszetői kórus*. Temesvár, 2004, Marineasa Kiadó.
- Constantin-Tufan Stan (2004): *Corul din Chizătău*. Editura Marineasa, Timișoara.
- Cornel Tatai-Baltă: Balázsfalva képekben. Gyulafehérvár, 2002, Altip Kiadó.
- Cornel Tatai-Baltă (2002): *Blajul în imagini*. Editura Altip, Alba Iulia.
- D.G.A.S Állami Levéltár Általános Ügyek, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai
D.G.A.S. (Direcția Generală a Arhivelor Statului), Fondul M.C.I.P. (Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice)
- Dezbaterile Senatului nr. 41 din 24 mai 1905, p. 535, din sesiunea ordinară 1904–905, ședința din 5 mai 1905. Szenátusi viták, 1904–1905-ös ülészak, 41. szám, 1905. május 24., 535. Az 1905. május 5-ei ülés.
- Dimineața* (Reggel)
- Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Alba, fond Mitropolia Română Unită Blaj Nemzeti Levéltárak Fehér Megyei Igazgatósága, a Balázsfalvi Román Egyesült Egyház iratai
Drapelul (Zászló)
- Eleonora Cofas – Carmen Constantinescu: Általános Román Kiállítás Bukarestben – figyelembe véve az elmúlt kilenc évtizedet. In *Nemzeti Múzeum*, 1997, IX. sz., MNIR, Bukarest.
- Eleonora Cofas – Carmen Constantinescu (1997): Expozițiunea Generală Română din București – considerații după nouă decenii. In *Muzeul Național*, nr. IX, MNIR, București.
- Epoca* (Korszak).
- Felkai László (1999): A kultuszminiszter: gróf Apponyi Albert. In *Új Pedagógiai Szemle*, 49. évf., 7-8. sz.
- Hivatalos Közlöny* (Monitorul oficial)
<http://www.huszadikszazad.hu/1906-julius/bulvar/mergezes-a-bukaresti-osztrak-pavillonban> (letöltés: 2018. május 7.)
<https://www.uoradea.ro/display1399>, <http://www.scoaliaosifmoldovan.ro/istoric.html> (letöltés: 2018. február 28.)
- Ioan Russu-Șirianu: *A magyar állam románjai*. Bukarest, 1904, szerzői kiadás.
- Ioan Russu-Șirianu (1904): *Româniile din statul Ungar*. Editura Autorului, București.
- Ion Bulei: *Akkor amikor a század született... a román világ*. Bukarest, 1990, Eminescu Kiadó.
- Ion Bulei (1990): *Atunci când veacul se năștea... lumea românească*. Editura Eminescu, București.

- Középjaitai Barna Endre: Magyar tanulságok a bukaresti kiállításról. Kolozsvár, 1906, Stief Jenő és Társa Könyvsajtója.
- Középjaitai Barna Endre (1907): Történelemtanításunk és az oláhajkú magyarok. In *Néptanítók Lapja*, XL. évf., 17. sz.
- Libertatea* (Szabadság)
- Magyarország
- Makkai Béla: *Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt*. Bukaresti és eszéki lapok az identitás-örzés és kisebbségi érdekvédelem szolgálatában (1860–1918). Budapest, 2016, Médiatudományi Intézet.
- Makkai Béla: Egy kiállítás kép(telenség)ei. *Magyar Hírlap*, 2010. december 10., 43. évf., 287. sz.
- Maria Alexandra Pantea (2012): A papok és tanítók szerepe az Arad környéki falvakban a XIX. században. In Doru Sinaci – Emil Arbonie (szerk.): *Az aradi román adminisztráció. Tanulmányok és értékezések*, IV. kötet. Arad, 2012, „Vasile Goldiș” University Press.
- Maria Alexandra Pantea (2012): Rolul preotului și dascălului în satele românești din Câmpia Aradului în secolul al XIX-lea. In Doru Sinaci – Emil Arbonie (coord.): *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, Vol. IV. „Vasile Goldiș” University Press, Arad.
- Neamul Românesc* (Román Nemzet).
- Roman R. Ciorogariu (1908): Anuarul Institutului Pedagogic-Teologic Ortodox Român din Arad. Anul Școlar 1907/8. Tiparul Tipografiei Diecezane Gr. Or. Române, Arad.
- Roman R. Ciorogariu szerk. (1908): *Az Aradi Ortodox Román Pedagógiai és Teológiai Intézet Iskolai Értesítője. 1907/8 tanév*. Arad, 1908, készült az aradi román ortodox egyházkerület nyomdájában.
- România Ilustrată* (Illusztrált Románia)
- Universul* (Világegyetem)
- Vulturul* (Sas)
- Zevedei-Ioan Drăghîță (2001): A Múzeum Egyesület (1905–1914) megjelenése az *Astra* sajtójában. In *Apulum*, XXXVIII., 2.
- Zevedei-Ioan Drăghîță (2001): Muzeul Asociațiunii (1905–1914) reflectat în organele de presă ale *Astrei*. In *Apulum*, XXXVIII., 2.
- Zevedei-Ioan Drăghîță (2002): Participarea Mitropoliei Române Unite la expoziția jubiliară de la București (1906). In *Annalles Universitas Apulensis seria historica*, Alba Iulia, 6., 1. nr.
- Zevedei-Ioan Drăghîță: A Román Görög Katolikus Metropólia részvétele a jubileumi kiállításson Bukarestben (1906). In *Annalles Universitas Apulensis seria historica*. Gyulafehérvár, 2002, 6. évf., 1. sz.